

ALBANIYA TARİXİNİN BƏZİ ELMİ PROBLEMLƏRİ

©2021

ELLADA BƏKİROVA*

*AMEA A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutu
ORCID:0000-0003-1788-1310; bekirovaella@gmail.com

Xülasə: Albaniya dövləti Azərbaycan ərazisindəki ən qədim dövlətlərdən biri idi. Qafqaz regionunda həmişə mübahisə predmeti olan məsələlər bu dövlətin tarixində cəmləşib. Təqdim olunan məqalədə 6 başlıq üzrə Albaniya tarixinin aktual elmi-nəzəri problemlərindən bəhs edilir. Bu problemlər özündə Albaniya dövlətinin tarixinin dövrləşdirilməsini, dövlətin və xalqın adlandırılmasını, inzibati-ərazi quruluşunu və sərhədlərini, əhalinin etnik mənsubiyyətini və özünəməxsus yazı sistemini ehtiva edir. Məqalədə Albaniya tarixinin ən aktual məsələləri həm antik və erkən orta əsr mənbələrinin məlumatlarının elmi təhlili işığında, həm də xarici tarixşünaslıq materiallarını cəlb etməklə nəzərdən keçirilir. Məqalədə Strabon, Böyük Plini, Arrian, Klavdi Ptolemey, Qay Yuli Solin, İppolit, Qeysəriyəli Prokopi, Musa Kalankatlı kimi antik və erkən orta əsr müəlliflərinin əsərlərinə istinad edilir.

Açar sözlər: Albaniya, sərhədlər, etnos, dövrləşdirmə, antik müəlliflər

SOME SCIENTIFIC PROBLEMS OF ALBANIAN HISTORY

ELLADA BEKIROVA*

*A.A.Bakikhanov Institute of History, ANAS
ORCID:0000-0003-1788-1310; bekirovaella@gmail.com

Abstract: Albania is one of the oldest states that have developed on the historical territory of Azerbaijan. The history of this state focuses on issues that have always been the subject of controversy in the Caucasian region. In this paper, in 6 points, topical scientific and theoretical problems of Albania are considered, related to the periodization of its political history, the name of the country and the people, the administrative-territorial structure and borders of the state, the ethnicity of the population and its own written language. These pressing issues of Albanian history are considered in the light of the analysis of information from ancient and early medieval sources, with the involvement of both national and foreign historiographical materials. Reference is made to such ancient

authors as Strabo, Pliny the Elder, Arrian, Claudius Ptolemy, G.J.Solinus, medieval authors Hippolytus, Procopius, Movses Kaghankatvatsi.

Keywords: *Albania, borders, ethnos, periodization, ancient authors*

НЕКОТОРЫЕ НАУЧНЫЕ ПРОБЛЕМЫ АЛБАНСКОЙ ИСТОРИИ

©2021

ЭЛЛАДА БЕКИРОВА*

* Институт Истории им. А.А.Бакиханова НАНА
ORCID: 0000-0003-1788-1310; bekirovaella@gmail.com

Резюме: *Албания является одной из древнейших государств, сложившейся на исторической территории Азербайджана. В истории этого государства сосредоточены вопросы, которые всегда были предметом споров в кавказском регионе. В представленной статье в 6 пунктах рассматриваются актуальные научно-теоретические проблемы Албании, связанные с периодизацией её политической истории, наименованием страны и названием народа, административно-территориальной структуре и границ государства, этнической принадлежности населения и собственной письменности. Эти насущные вопросы албанской истории рассматриваются в свете анализа сведений древних и раннесредневековых источников, с привлечением трудов как отечественных, так и зарубежных исследователей. В работе привлечены сведения таких античных и раннесредневековых авторов, как Страбон, Плиний Старший, Арриан, Клавдий Птолемей, Гай Юлий Солин, Ипполит, Прокопий Кесарийский и Мовсес Каганкатваци.*

Ключевые слова: *Албания, границы, этнос, периодизация, античные авторы*

Giriş

Azərbaycan ərazisində antik dövrdə formalaşmış Albaniya dövləti Cənubi Qafqazın ən qədim dövlətlərindən biridir. Antik müəlliflərin haqqında maraqlı, bəzən mübahisəli, bəzən gələcək siyasi və etnik mənsubiyyətlə bağlı iddialara başlanğıc verən məlumatları bu dövlətin tarixini daha da müəmmalı etmişdir. Qafqazda yerləşən antik dövrün heç bir dövləti bəlkə də bu qədər araşdırılmayıb. Məsələn olaraq, Albaniya ilə eyni dövrdə mövcud olmuş İberiyanı göstərə bilərik. İberiyanın tarixi barədə gürcü və sovet tarixşünaslığından əlavə məlumat əldə etmək mümkünsüzdür. Amma eyni dövrdə

waranmış Albaniya tarixinə dair milli tarixşünaslıqdan əlavə gürcü, erməni, Dağıstan, Rusiya tarixşünaslığında, həmçinin Avropa tarixşünaslığında kifayət qədər material vardır və mövzu hələ də maraq kəsb etməkdədir. Səbəb Albaniya tarixinin mühüm elmi-nəzəri problemlərinin hələ də tam həll olunmaması, bu və ya digər səbəbdən aksioma çevrilmiş bəzi fikirlərin hələ də tarixşünaslıqda qalması və onların açılması üçün yeni imkanların, dəlillərin məhdud olmasıdır. Bu məsələlərin aydınlaşması və albanşünaslıq istiqamətində yeni uğurların olması üçün ilk növbədə Albaniya tarixinin hansı nəzəri problemlərinin mövcud olduğunu müəyyən etmək lazımdır. Məqalədə Albaniya tarixinin nəzəri problemləri 6 başlıq üzrə müəyyənləşdirilərək təhlil edilmişdir.

Mənbə problemi

Antik dövrə aid yerli yazılı mənbənin ümumiyyətlə olmaması, orta əsrlər dövrü ilə bağlı isə çox az yerli yazılı mənbəyə malik olması Albaniya tarixinin ən ciddi reallıqlarındandır. Əslində, Albaniya tarixi ilə bağlı bildiyimiz əksər məlumatları xarici müəlliflərin əsərlərinə istinadən bilirik. Xüsusilə də Albaniyanın antik dövrü ilə bağlı məsələlər antik dövr yazarları olmadan təsəvvür oluna bilməz. Onların nə dərəcədə etibarlı olması əlbəttə ki, mübahisə mövzudur. Biz bəzən istinad edərək əminliklə, “bu şəkildədir!”, deyə bilmirik, çünki antik müəlliflərin bölgə ilə birbaşa təmasları antik dövrün şərtləri baxımından real deyildi və onların informatorları nə dərəcədə doğru məlumatlar vermişdi, biz dəqiq bilmirik. Biz onlardan istifadə edərəkən adətən müqayisə metodundan istifadə edərək bir neçə mənbədə öz əksini tapan məsələlərə daha real baxır, yalnız bir mənbədə keçən hadisəyə isə nisbətən şübhə ilə yanaşırıq. Albaniyanın sərhədləri, etnik tərkibi ilə bağlı indi gündəmdə olan bütün məsələlərin başlanğıcı məhz bu mənbələrdən qaynaqlanır. Albaniyanın tarixi ilə bağlı əsas istinad etdiyimiz mənbələr yerli mənbələrdən başqa, antik Yunan-Roma müəlliflərinin yazdığı əsərlər, gürcü və erməni mənbələridir. Yunan-Roma müəlliflərinin əsərləri informasiya baxımında çox zəngin olmayaraq bəzən mübahisəli olan fikirləri də ehtiva edir. Gürcü və erməni mənbələri isə çox vaxt qərəzlidir.

Yerli mənbələr qrupuna aid etdiyimiz qrabar dilində yazılmış alban mətnlərinin sayı da təəssüf ki, çox deyil. Bunların ən çox istinad ediləni Musa Kalankatlının “Alban tarixi” əsəridir. Orijinalı Matenadaranda saxlanılan əsərin bir neçə müəllifin tərcüməsi ilə fərqli variantları mövcuddur¹. Digər tərəfdən, əksər tərcümələr ermənilər tərəfindən

¹Musa Kalankatuklunun *Ağvan ölkəsinin tarixi*, K.Şahnazaryanın nəşri, Paris 1860 (erməni dilində); *История албанской страны Мовсеса Каганкатвацци*, пер. с древнеарм. яз., предисл. и коммент. В.Аракеяна, Ереван 1969; *The history of the Caucasian Albanians by Movses Daxuranci*, translated by C.J.F.Dowsett, London Oxford University press, New-York, Toronto 1961, 252 p.; Musa Kalankatuklu, *Alban ölkəsinin tarixi*, N.Eminin nəşri, Tiflis 1912 (erməni dilində); Каланкатуаци Мовсес, *История страны Алуанк*, пер. с древнеарм. яз., предисл. и коммент Ш.В.Смбатяна, Ереван 1984; Musa Kalankatuklu, *Aluank ölkəsinin tarixi*, V.D.Arakelyanın nəşri, Yerevan 1983 (erməni dilində); Musa Kalankatuklu, *Albaniya tarixi*, төrc. Z.Bünyadov, Bakı, Elm, 1993, s. 16-220; Qoş Mxitar, *Alban səlnaməsi*,

edildiyindən onların səhihliyinə zəmanət verə bilmirik. İstinad edə biləcəyimiz digər alban mənbələri Mxitar Qoşun “Alban salnamələri”, “Qanunnamə”, “Gəncəli Xosrovun əzablı həyatı” əsərləri, Gəncəli Kirakosun “Tarix” əsəri, həmçinin Sinayda tapılmış palimpsestlərdir². Qeyd etdiyim mənbələrin də birbaşa tərcüməçiləri və əsas tədqiqatçıları yerli alimlər deyil. Bu da Albaniya tarixinin obyektiv, hər cür qərəzdən uzaq araşdırılmasını çətinləşdirir və bu problemi Albaniya tarixinin ən aktual problemlərindən birinə çevirir.

Dövlətçilik tarixinin dövrləşdirilməsi problemi

Albaniya tarixi ilə maraqlanan ilk müəlliflərdən başlayaraq indiyə qədər bu barədə mövcud iki fikir vardır: 1) Albaniya dövləti Makedoniyalı İsgəndərin ölümündən sonra (e.ə. 323-cü il) yaranmış və eramızın VIII əsrinə qədər, arada müəyyən fasilələr olmaqla, mövcud olmuşdur; 2) Albaniya dövləti e.ə. I əsrdə yaranmış, eranın VIII əsrinə qədər mövcud olmuşdur. Hər iki mülahizənin yaranmasının öz səbəbləri var. Birinci fikri dəstəkləyənlər ilk növbədə alban etnoniminin mənbələrdə ilk dəfə siyasi hadisələrdə çəkilməsi və Albaniya ərazisindən təxminən e.ə. IV-III əsrlərə aid olan, Makedoniyalı İsgəndərin tetradraxma və draxmalarının oxşarı olaraq kəsilmiş yerli alban pullarının tapılmasına istinad edirlər. Belə ki, albanların adı ilk dəfə II əsr müəllifi Flavi Arrianın “İsgəndərin yürüşü” adlanan əsərində e.ə. IV əsr hadisələri ilə bağlı olaraq Əhəməni hökmdarı III Daranın müttəfiqi qismində çəkilmişdir (*Arr. Anabazis III.8.4, III.11.1*)³.

Arrian Aristobula istinadən alban və sakasenlərin döyüşdəki mövqelərini belə göstərmişdir: “*Sağ cinahda Keleseriya və İkiçayarasından olan əsgərlər, həmçinin midiyalılar, onlardan sonra parfiyalı və saklar, sonra tapurlar və hirkanlar, sonra alban və sakasenlər-onlar falanqanın ortasında idilər* (*Arr. Anabazis. III.11.4*)⁴.”

Digər bir yerdə isə Arrian midiyalı, alban, sakasenlərə rəhbərlik edən Atropatdan danışır: “*Midiyalılara Atropat başçılıq edir: midiyalılarla bərabər kadusi, alban və sakasenlər var* (*Arr. Anabazis. III.8.44*)”⁵.

Həmçinin, başqa bir fraqmentdə Arrian bu tayfaların fars, indus və digərləri ilə birlikdə III Daranın ətrafında birbaşa Makedoniyalı İsgəndərə qarşı vuruşduğunu yazır (*Arr. Anabazis. II.4*)⁶. Başqa bir yerdə isə Arrian yazır: “*Qoşunlar birləşəndə göründü ki,*

tərc. Z.Bünyadov, Bakı, Elm, 1993, s. 257-272; Каганкатваци Мовсэс, **История агван**, пер. с древнеарм. яз. К.Патканова, Санкт-Петербург, типогр. Импер. Академии наук, 1861, 376 с.

² Schulze Wolfgang, Gippert Jost, Aleksidze Zaza, Pyer Jan-Mahé (eds), **The Caucasian Albanian Palimpsests of Mount Sinai**, I vol, published by Turnhout, Brepols 2008; Musa Kalankatuklu, **a.g.ə.**, s. 16-220; Mxitar, **a.g.ə.**, s. 257-272.

³ Edgard Iliff Robson. **Arrianus Flavius**, Volume I (I-IV books), London, W.Heinemann, 1929, s. 246-47; 254-57.

⁴ Robson, **a.g.ə.**, s. 254-257.

⁵ Arrian, **Alexander the Great**, transl. Chinnock E.J., vol.I, London, Hodder and Stoughton, 1929, s. 156.

⁶ Arrian, **a.g.ə.**, s.85.

Dara öz əhatəsi ilə-farslar, hindlilər, albanlar, kariylər, oxçu mardlarla Aleksandra və çar ailəsinə qarşı dayanıb”(Arr. Anabazis. III.13.1)⁷.

Bu fraqmetdə albanların III Daranın ətrafı arasında adları çəkilib. Bütün bu sadalananlara istinadən, bəzi tədqiqatçılar hesab edirlər ki, artıq Albaniya dövləti siyasi cəhətdən mövcud idi, lakin hələlik vahid siyasi struktur şəklində mövcud deyildi, ola bilsin ki, Strabonun da qeyd etdiyi kimi, onlara bir neçə çar başçılıq edirdi. Albaniyada siyasi hakimiyyətin və dövlətçiliyin e.ə. IV əsrdə başlamasının başqa bir ehtimalı antik müəlliflərdən Böyük Plini və Yuli Solinin alban çarının İsgəndərə böyük ölçüdə it bağışlaması ilə bağlı verdikləri məlumatlardır. Hər iki müəllif hadisələrin cərəyan etdiyi vaxtdan xeyli sonra yaşasalar da, hətta alban çarının böyük İsgəndərə qeyri-adi böyüklükdə it bağışladıklarını da qeyd etmişlər (*Plini. VIII.149; Y.Solin. XV.7*)⁸. Bu barədə Böyük Plini yazırdı:

“Böyük Aleksandrın Hindistana yürüşü zamanı alban çarı ona qeyri-adi böyüklükdə bir it bağışladı. Onun görkəmindən xoşlanan çar onun üstünə ayıların, sonra qabanların, nəhayət, xallı maralların buraxılmasını əmr etdi, ancaq o (it) nifrətlə, tərənəmzə halda yatıb qaldı. Bu nəhənglikdə heyvanın belə süstlüyündən kefi pozulan cəsur çar onun öldürülməsini əmr etdi. Bu haqda xəbər alban çarına çatdı. Beləliklə o, başqa bir it göndərərək üstəlik bildirmişdir ki, Aleksandr onu xırda heyvanlarla deyil, şir və ya fillə sınaqdan keçirsin” (*Plini. VIII.149*).

Bu parçaya açıqlama verən K.V.Trever bunu İsgəndərin deyil, onun ölümündən sonra Selevkilərin göndərdiyi Patroklun ekspedisiyası ilə əlaqələndirir. Çünki, mənbələrdən məlumdur ki, İsgəndər mardların ərazilərindən şimala qalxmamışdır (*Arr. Anabazis. III.24.2*)⁹. İsgəndərin mardlarla toqquşması barədə bir sıra müəlliflər, o cümlədən, Strabon, Arrian, K.Ruf, Diodor yazmışlar. Arrianın yazdığına görə İsgəndər “onları dağlara qədər təqib etdi, o vaxta kimi onlar tabe oldular” (*Arr. Anabazis. III.24.2*). Lakin nədənsə sonrakı dövr mənbələrində də İsgəndərin Qafqazlarda olması ilə bağlı məlumatlar var. Məsələn, XI əsr gürcü müəllifi Leonti Mrovelinin “Kartli çarlarının həyatı” əsərində İsgəndərin Kür sahillərində buntürklərlə mübarizə aparması, onları məğlub edə bilməməsi ilə bağlı məlumat var. Bu məlumat antik mənbələrdə təsdiqini tapmasa da (İsgəndərin Arazdan şimaldakı ərazilərdə olmasa birmənalı olaraq qəbul edilmir), Qafqazla bağlı ən maraqlı məlumatlardandır. Bəlkə də gürcü xronikasında yer alan bu məlumat İsgəndərə deyil, onun göndərdiyi satrapa aiddir. Böyük Plini və Yuli Solinin verdiyi məlumatlar burada Makedoniya hakimiyyətinin mövcudluğunun tutarlı

⁷Arrian, a.g.ə, s. 164.

⁸Azərbaycan tarixi üzrə qaynaqlar, Bakı, Çıraq, 2007, s.26-27.

⁹Arrian, a.g.ə, s. 189-190.

sübutu olmasa da, Albaniyada hökmdar hakimiyyətinin başlanması ilə bağlı əhəmiyyətli ipucları hesab oluna bilər.

Albaniyanın dövlət olaraq yaranmasının tarixini e.ə. I əsr hesab edənlər isə daha çox mənbələrdə ilk dəfə alban çarı ifadəsi və ilk alban çarının adının çəkilməsinə istinad edirlər. Milli tarixşünaslığa bu fikir tarix elmləri doktoru mərhum Kamal Əliyevin tədqiqatları ilə gəlmişdir. Ondan əvvəl isə sovet tarixşünaslığında bu fikrə rast gəlinmişdir. Bu nəzəriyyənin tərəfdarları Albaniyanın siyasi vahid olaraq hadisələrdə iştirakı, Albaniya dövləti, alban çarı ifadələrinin yalnız e.ə. I əsrdən etibarən işlənməsinə diqqət çəkmiş, Strabonun qeyd etdiyi “əvvəllər onlara bir neçə hökmdar başçılıq edirdi, indi isə 1 hökmdarları var” qeydini əsas tutaraq Albaniyanın vahid dövlətə çevrilməsini məhz bu dövrdən hesablayırlar. Həmçinin, dövrün siyasi hadisələrində müstəqil siyasi vahid olaraq məhz bu dövrdən etibarən xatırlanır. Məhz e.ə. 66-65-ci illərdə Roma sərkərdəsi Pompeyin Şərq yürüşü ilə əlaqədar albanlar siyasi hadisələrdə fəal iştirak etmiş, baş verən savaşlardan sonra bərabərhüquqlu tərəf kimi müqavilə imzalamışdılar. Bundan sonrakı hadisələrdə də antik müəlliflər dəfələrlə alban çarı ifadəsini işlətməmişdilər. Lakin fikrimcə sırf bu fakta istinadən Albaniya dövlətinin yaranma tarixi olaraq e.ə. I əsrin götürülməsi doğru olmazdı. İlk növbədə ona görə ki, dövlət bir anda ortaya çıxan siyasi vahid deyildir və e.ə. I əsrə qədər alban çarı və Albaniya dövləti ifadələrinə rast gəlinməməsi bölgə ilə siyasi əlaqələrin sıx olmadığından irəli gələ bilərdi. Məlum olduğu kimi Romanın Qafqaz siyasətinin ən parlaq dövrü antik mənbələrdən göründüyü kimi e.ə. II-I əsrlərdir. Məhz bu dövrdə Roma bu bölgəyə bir neçə dəfə müdaxilə etmiş və müdaxilələrin nəticəsində bölgə xalqları və dövlətləri ilə ilk yaxın təması formalaşmışdır. İkinci mühüm məqam dövlətçilik atributu olan yerli alban pullarının daha erkən dövrdə kəsilməsi faktıdır. Azərbaycan ərazisində bir neçə yerdə, xüsusən də tarixi Albaniya ərazilərində Makedoniyalı İsgəndərin pullarının oxşarı olaraq zərb edilmiş e.ə. IV-III əsrlərə aid edilən yerli alban pulları tapılmışdır. Zənnimcə dövrləşmə probleminə bütün bu sadalanan faktlar nəzərə alınmalıdır.

Albaniya dövlətinin dövrləşməsi probleminə onun süqutu məsələsi yaranması ilə müqayisədə daha az mübahisəli mövzudur. Öz mövcudluğu dövründə müstəqilliyini müvəqqəti olaraq itirmə faktları olsa da, Albaniya dövləti fasilələrlə VIII əsrin əvvəllərinə qədər yaşamışdır. Doğrudur ki, Albaniyanın Sasani asılılığına düşməsi və ondan sonrakı dövrü məzmun olaraq daha mürəkkəb və müxtəlif elmi problemlərlə zəngindir. Lakin dövrləşmə məsələsində əsas qəbul olunan fikir ərəb fəthlərinin başlanması və bölgənin digər dövlətləri kimi Albaniyanın da buna çox tab gətirə bilməməsi, 705-ci ildə sonuncu alban hökmdarının Xilafət paytaxtına aparılması ilə həm Mehranilər sülaləsi, həm də Albaniya dövlətinə son qoyulmasıdır. Başqa bir sual bu hadisə albanların sonu oldumu? Alban taxtının varisləri uzun müddət ərzində xırda çarlıqlar şəklində Azərbaycanın müxtəlif ərazilərində mövcud olmuşlar.

Dövlətin və etnosun adlandırılması problemi

Dövlətinin necə olub Albaniya adlandırılması (politonim), yaxud ərazinin başlıca toplumunun albanlar adlandırılmasının (etnonim), ərazinin erkən dövrdə Albaniya, daha sonra Arran adlandırılmasının (etno-politonimin transformasiyası) səbəbləri Albaniya tarixinin ən maraqlı məsələlərindən biridir. Albaniya barədə dövrümüzə gəlib çatan ilk mənbələr yunan-Roma mənşəli mənbələrdir. Bu mənbələr dövləti “Albaniya”, onun əhalisini “albanlar” adlandırırlar. Mahiyyət etibarı ilə, antik mənbələrin hər iki termini endonim (yerli) yox, ekzonimdir (kənardan verilən ad). Hətta ölkənin şərqində yerləşən Xəzərə Alban dənizi, ölkənin şimal və cənubdan olan girişlərinə, dağ keçidlərinə alban keçidləri adını da məhz onlar vermişlər. Alban sözünün etimologiyası barədə ilk fikir də məhz antik müəlliflərə aiddir. Antik müəlliflərdən Böyük Plini “alban” sözünü latınca “albus” – “ağ” mənasında izah etmişdir (*Plin. VII.9*)¹⁰. Sonralar Yuli Solin və başqa antik müəlliflər də bu fikri təkrarlamışlar. Bəziləri isə bu etnonimin Albaniya toponimindən törədiyini, Albaniya sözünün kökündə dayanan “alp-alb” sözünün isə kelt dilində “dağ”, “yüksəklik” mənasını verdiyini söyləyirlər¹¹. A.Yanovski, Z.İ.Yampolski, N.Y.Marrın fikrinə görə “alban” etnonimi latın mənşəli olub, “dağlar ölkəsi” deməkdir. K.V.Trever isə bu sözün kelt dilində “dağ” mənasını verən “alp” sözü ilə bağlı olmasını qeyd etməklə bərabər, Şotlandiyanın qədim kelt dilində “Albaniya” adlandığını və oranın dağlıq adalarından birinin Arran adlandığını göstərmişdir¹². A.S.Sumbatzadə də eyni fikirləri səsləndirərək sözün həm “ağ”, həm də “dağlıq” mənalarının verə biləcəyini söyləyir¹³. T.Məmmədovun fikrinə görə isə “alban” sözü “al-ban” olaraq iki komponentdən təşkil olunmuşdur və “al-mən”, yəni “qəşəngəm”, “gözələm” mənalarını verməklə, “gözəl, qəşəng ölkə” deməkdir¹⁴.

Həmçinin, “alban” etnoniminin “igid”, “cəsur” mənasını verən, əski türkcədəki “alb-alp” sözündən əmələ gəlmiş barədə də fikirlər vardır¹⁵. Tədqiqatçılar hesab edirlər ki, sözün sonundakı “-an” komponenti mənsubiyyət, yaxud cəm şəkilçisidir. Bu fikir antik müəlliflərin albanlara şamil etdiyi “igid”, “cəsur”, “döyüşkən” xüsusiyyətləri ilə üst-üstə düşür. Eyni zamanda, orta əsrlərdə Albaniya adının sinonimi kimi işlənən “Arran” ifadəsi də “igid”, “cəsur” mənalarını ifadə edən “ar-ər” və yenə də “-an” hissəciyindən yaranmışdır ki, bu da Albaniya ilə eyni mənanı verir.

¹⁰ Василий Латышев, *Известия древних писателей греческих и латинских о Скифии и Кавказе*, Т. II, латинские писатели, вып. I. Санкт-Петербург тип. Императорской Академии Наук, 1904, s.187.

¹¹ Qəzənfər Kazımov, *Azərbaycan dilinin tarixi. Ən qədim dövrlərdən XIII əsrə qədər*, Bakı, Təhsil, 2003, s. 353.

¹² Камилла Тревер, *Очерки по истории и культуре Кавказской Албании (IV в. до н.э. - VII в. н.э.)*, Москва-Ленинград, изд-во АН СССР, 1959, с. 64

¹³ Алисохбат Сумбатзаде, *Азербайджанцы – этногенез и формирование народа*, Баку, ЭЛМ, 1990, s. 64.

¹⁴ Tofiq Məmmədov, *Qafqaz Albaniyası ilk orta əsrlərdə*, Bakı, Təhsil, 2006, s. 54.

¹⁵ Kazımov, a.g.ə., s. 354

Dağıstan tədqiqatçılarının Albaniya ilə bağlı araşdırmalarında Alban etnoniminin “Alpan” teonimindən yarandığı, ləzgidilli xalqların dillərində şimşək mənasını verən eyni termini istifadə etməsi ilə bağlı məlumatlar var¹⁶.

Bu məsələdə maraqlı məqamlardan birini də Albaniya toponiminin sonrakı dövrlərdə tamamilə yoxa çıxaraq istifadə olunmaması, daha çox Arran terminindən istifadə olunmasıdır. Pəhləvi mənbələrində ərazi Aran, ərəb mənbələrində isə Ər-Ran¹⁷ kimi xatırlanmışdır. Gürcü mənbələrində isə əraziyə Ran, Rani¹⁸ deyilmişdir.

Bütün bunlar Albaniya ərazisinin həqiqətən Albaniya adlandığı, yoxsa antik müəlliflər tərəfindən ərazinin bu şəkildə adlandırılması barədə sual yaradır.

Ərazi və sərhəd problemi

Albaniya tarixinin ən aktual və mübahisə doğuran mövzularından biri ərazi və sərhəd məsələsidir. Albaniya dövlətinin yaranmasından süqutuna qədər ərazisi bir neçə dəfə dəyişikliyə uğramış, artmış, azalmışdır. Əsas qəbul olunan fikir Albaniyanın Kiçik Qafqaz dağları ilə Araz çayı arasında yerləşməsi olsa da, istər antik müəlliflər tərəfindən verilən məlumatlarda, istərsə də dövrlə bağlı tədqiqat əsərlərində fərqli fikirlərə də rast gəlinir. Albaniyanın şərq və şimal sərhədləri barədə demək olar ki, heç bir mübahisə yoxdur. Lakin Albaniyanın cənub və qərb sərhədləri məsələsi ən çox mübahisə doğuran predmetlərdən biri olmuşdur. Hətta demək olar ki, alban etnosunun etnik kimliyi və Albaniya dövlətinin sərhədləri mövzuları Albaniya tarixşünaslığının ən aktual məsələləridir. Sərhədlərin dəqiq konturlarını müəyyən etmək əlbəttə ki, çox çətinidir. Çətinliyin ilk səbəbi mənbənin azlığı, həmçinin müxtəlif mənbələrdə ziddiyyətli fikirlərin olmasıdır. Albaniyanın sərhədlərinin müəyyən edilməsi tarixi hadisə olmaqdan çıxaraq siyasi motivlər daşımağa başladığı andan etibarən bu çətinliklər daha da artmışdır. Bu məsələni daha yaxşı anlamaq üçün məsələyə dövrlər üzrə baxmaq daha məntiqli olacaqdır: 1. Albaniyanın antik dövrdəki sərhədləri, 2. Erkən orta əsrlərdə mövcud sərhədlər.

Antik dövrdə Albaniyanın sərhədləri şimalda Sarmatiyaya qədər uzanmış, şimal-şərq qurtaracağı Qafqazın ən uca zirvələrini (Keraun dağları) əhatə etmişdir. Bu haqda Strabon yazır: “*Əsl Qafqazın ən uca sıra dağları Albaniya və İberiya ilə, həmçinin kolxların və henioxların (əraziləri) ilə (həmsərhəd) olan ən cənub dağlardır*” (Strabo.XI.15.6)¹⁹.

Onun məlumatlarına görə Albaniyanın şimalı ilə uzanan Qafqaz “vadilər üzərində ucalır və dənizə ən yaxın olanları Kerauniya (Κεραύνια) dağları adlanır” (Strabo.

¹⁶ Джаббар Халилов, «О некоторых божествах древнелезгинского пантеона», Тезисы первой научной конференции «История лезгин», Баку 1993, с. 25-26.

¹⁷ Vladimir Minorsky, “Caucasica IV”, *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*, University of London, Vol. 15, No. 3, Oktober 1953, p. 504.

¹⁸ Картлис Цховреба (История Грузии), главный редактор академик Роин Метревели, Тбилиси, Аргануджи, 2008, с. 18.

¹⁹ Strabon, *География в 17 книгах*, пер. А.Стратановского, Москва, Наука, 1964, с. 500.

XI.4.1)²⁰. Kerauniya silsiləsi Albaniyanı Sarmatiyadan ayırmışdır. K.Əliyevin fikrinə görə Kerauniya dağları Samur çayından şimalda lokalizə edilməlidir ki, bu da Dərbənddən şimal ərəzilərin də Albaniyanın sərhədlərinə daxil olmasını göstərir²¹. Oxşar məlumatları Klavdi Ptolemey də verir: "...cənubda (Sarmatiya) Korak çayına qədər, oradan da (həm) Kolxida, həm İberiya, həm də Albaniya xəttinə qədər, Kaspi dənizinə qədər Evksin Pontunun bir hissəsi ilə həmsərhəddir..." (Ptol.V.8.7)²².

Erkən orta əsrlər dövründə isə şimal-şərq ucqarı olaraq Çola göstərilmişdir²³. Çola Albaniyaya aid olan vilayət yox, ölkə kimi göstərilmişdir. Ola bilsin ki, bir neçə başqa vilayət kimi, Çolada da dini mərkəz olduğu üçün nisbətən müstəqil idarə olunmuşdur. Orta əsrlərin müəyyən mərhələlərində Albaniyanın şimal sərhədi bir qədər dəyişmiş, xəzər yürüşləri və bölgəyə yerləşməsi ilə əlaqədar olaraq albanların bu bölgədə nəzarəti qismən zəifləmişdir.

Albaniyanın şərqdə sərhədi təbii sərhəddir: Xəzər dənizi. Antik dövrdə bu sərhəd şimalda Sarmatiya sərhədlərindən başlayıb cənubda Kür çayının mənsəbinə qədər uzanaraq Kaspi dənizi sahilində qurtarırdı. Klavdi Ptolemey bu barədə yazır:

"Albaniya şimalda Sarmatiyanın təsvir edilən hissəsi ilə, qərbdə göstərilən xətt boyu İberiya ilə, cənubda İberiya hüduqlarından Hirkan dənizinə, Kürün 79°40' - 44°30' koordinatlarındakı mənsəbinə doğru... şərqdə isə Hirkan dənizinin buradan (Kür çayının mənsəbindən) Soana çayına kimi uzanan hissəsi ilə aşağıdakı təsvirə uyğun olaraq (həmsərhəddir)" (Ptol.V.11.1)²⁴.

Bu mətnəndən göründüyü kimi, Albaniyanın cənub-şərq sərhədləri Kür çayının mənsəbinə qədər müəyyənləşdirilmişdir. Burada mübahisəli olan yeganə məqam antik periodda cənub-şərq qurtaracağıdır. Çünki antik dövr mənbələrində bəzən Kürün mənsəbi cənub-şərq qurtaracağı olaraq göstərilir, bəzənsə Kaspiana vilayəti bu sərhədi təşkil edir. Həmçinin, bəzən bu vilayət Albaniyanın, bəzən Atropatenanın tərkibində göstərilmişdir. Məsələn, Strabon yazır: "*Kaspiana vilayəti də albanlara məxsus idi...*" (Strabo. XI.4.5)²⁵.

Lakin K.Ptolemey bu vilayəti Midiyanın (yəqin ki, Kiçik Midiya-Atropatena nəzərdə tutulur) bir hissəsi kimi göstərmişdir. (Ptol. VI, 2,5) F.Məmmədova hesab edir ki, Kaspianavilayəti e.ə. II əsrə qədər Albaniyanın tərkibində olmuş, daha sonra erməni çarı I Artəşes tərəfindən işğal olunaraq e.ə. 69-cu il II Tiqranın Romaya məğlub olmasına qədər Armeniyanın tərkibində olmuşdur²⁶. Lakin, yenə də onun fikrinə görə, bu uzun müddət davam etməmişdir. F.Məmmədova hesab edir ki, Klavdi Ptolemeyin bu ərəzini Midiyanın

²⁰ Strabon, a.g.ə., s. 475.

²¹ Kamal Əliyev, Fəridə Əliyeva, **Azərbaycan antik dövrü**, Bakı, Azərbaycan dövlət nəşriyyatı, 1997, s.13.

²² Claudius Ptolemy, **The Geography**, translated by Stevenson E.L. New York, Public Library, 1991, s.121.

²³ Фарида Мамедова, **Кавказская Албания и албаны**, Баку, ЦИКА, 2005, s. 248.

²⁴ **Azərbaycan tarixi üzrə qaynaqlar**, Bakı, Çıraq, 2007, s. 23.

²⁵ Strabon, a.g.ə., s. 475-476.

²⁶ **Историческая география Азербайджана**, Баку, ЭЛМ, 1987, с. 8.

tərkibində göstərməsi vilayətin Armeniyanın tərkibindən çıxmasını ifadə edir²⁷. Müəllif hesab edir ki, eranın IV əsrindən etibarən Paytakaran adı altında bu vilayət Albaniyanın əsas inzibati vahidlərindən biri olaraq qalmış və bir daha Albaniyanın tərkibindən çıxmamışdır.

Albaniyanın cənub sərhədləri məsələsi Albaniya tarixinin ən mübahisəli mövzularından biridir. Antik müəlliflər bu barədə bir-birinə zidd müxtəlif məlumatlar qoyub getmişlər. Onlardan bir qismi Albaniyanın cənub sərhədi olaraq Kür çayını göstərmişlər, eyni zamanda Kürün Albaniyanın içərisindən keçdiyini, bütün Kürətrafi düzənliklərdə albanların yaşadığını göstərən antik mənbələr var. Məhz bu səbəblərdən Albaniyanın cənub sərhədləri barədə ziddiyyətli məqamlar ortaya çıxmışdır. Strabon yazırdı:

“...İberiyanın mərkəzindəki düzənliklərdən çaylar axır. Onlardan ən böyüyü Kürdür. O, başlanğıcını Armeniyadan götürür və iti axarla yuxarıda xatırladılan düzənliyə çıxaraq, Qafqazdan axıb gələn Araq (çayını) və başqa qolları qəbul edir, sonra isə dar vadidən keçərək Albaniyaya axır; çay bu vadi ilə Armeniya arasında otlarla çox zəngin olan düzənliklərdən əzəmətlə axaraq, daha çox çayları, o cümlədən Alazan, Sandoban, Roytak və Xanı (hamısı gəmiçiliyə yararlıdır) qəbul edir və nəhayət, Kaspi dənizinə tökülür” (Strabo. XI. 3.2)²⁸.

Mətnəndən aydın olduğu kimi, Kürün keçdiyi dar vadi ilə Armeniya arasında hansısa düzənliklər də mövcud olub. Yəni, Kür sərhədi təşkil etmirdi. Armeniya ilə sərhədə qədər Kürdən sonra düzənlik sahə mövcud idi. Lakin, antik müəlliflərdən Böyük Plini və Ptolemeyin əsərlərində Kür bəzən Albaniyanın cənub-şərq, cənub sərhədi olaraq göstərilmişdir. Bu hansısa müvəqqəti işğalla bağlı da ola bilərdi, yaxud bölgəni yaxından tanımamaqla. Danışılan dövrdə mənbələrdə öz əksini tapmış hər hansı bir işğal faktı olmamışdır. Strabon, Böyük Plini, Ptolemey də daxil olmaqla antik müəlliflərin bir çoxu bu əraziləri yaxşı tanımırdılar. Orta əsr mənbələrində isə Kürün hər iki sahili Albaniya ərazisi olaraq göstərilmişdir. Alban tarixçisi M.Kalankatlı qeyd edir ki, “Böyük Kür çayı sakit-sakit bu ölkənin düz ortasından axır və iri və xırda balıq gətirib, sularını Xəzər dənizinə tökür” (*M.Kal., I,4*)²⁹. Göründüyü kimi, müəllif Kür Albaniyanın cənubundan keçir demir, “düz ortasından axır” söyləyir. Başqa bir yerdə oxuyuruq: “...Aran Araz çayından başlayaraq Hunan qalasınadək uzanan Alban ölkəsinin düzənliklərini və dağlarını miras olaraq almışdır” (*M.Kal., I, 5*)³⁰.

²⁷ Историческая география Азербайджана..., с.8.

²⁸ Strabon, a.g.ə., s. 474.

²⁹ Musa Kalankatuklu, a.g.ə., s. 16.

³⁰ Musa Kalankatuklu, a.g.ə., s. 17

Qeyd etmək lazımdır ki, M.Xorenli də eyni faktı səsləndirmişdir: Alban hökmdarına “Erasx çayından başlamış, Xnarakert adlanan qalayadək olan alban düzü və onun dağlıq hissəsi miras qaldı...”³¹. Bu faktlar göstərir ki, Kür çayının hər iki sahili albanların tarixi ərazilərinə daxil olmuşlar. Lakin, ola bilsin ki, siyasi hadisələrin gedişi ilə bağlı bəzən bu ərazilər Albaniyanın siyasi sərhədləri çərçivəsindən müvəqqəti olaraq çıxmışdır, amma işğalla bağlı heç bir tarixi qeyd yoxdur. A.S.Balaxvantsevin fikrinə görə hər hansı işğal prosesi olmuşdusa da, vahid Alban dövləti formalaşana qədər o itirdiyi əraziləri geri almışdır, əks halda heç bir aktiv xarici siyasətdən söz açmaq olmazdı³². Ərazi olaraq isə, burada daim alban tayfaları yaşamışlar. Kür çayının hər iki sahilində eyni etnosun yaşadığı arxeoloji cəhətdən də təsdiqlənir³³.

Albaniyanın qərb sərhədləri məsələsi də cənub sərhədləri kimi mürəkkəbdir. Antik dövrdə Albaniyanın qərbdəki sərhədləri və eyni zamanda sərhədi təşkil edən vilayətləri, həmçinin qərb qonşuları orta əsrlərdən fərqlənirdi. Antik dövrdə Albaniyanın qərb qonşusu iberlər, qərb sərhədlərinin ən ucqar nöqtəsi şimal-qərbdə Dəryal keçidi ətrafı ərazilər, qərb vilayətləri isə Kambisena, Otena, Sakasena olmuşdur. Tədqiqatçıların bir qrupu Alazan (Qanıx) çayını, bir qrupu isə, İori (Qabırri) çayını iber-alban sərhədi olaraq göstərir³⁴. Lakin, bölgənin arxeologiyasında, həmçinin əraziyə aid antropoloji nümunələrdə İori çayından qərbdəki müəyyən ərazilər, hətta Araqvi çayının yuxarı axarlarına qədər olan ərazilərin, Şərqi Ermənistanın bəzi ərazilərinin etnik albanların yaşadığı areala daxil olmasını göstərən dəlillər vardır. Strabon Kambisena vilayətini sərhəd zona olaraq göstərmişdir. Bu vilayətin adına antik mənbələrdə Kambisena, orta əsr mənbələrində Kambeçan (erməni mənbələrində), Kambeçenovani, Kambeçovani (gürcü mənbələrində) şəklində rast gəlinir³⁵. Strabon yazırdı: “İberiyadan Albaniyaya giriş susuz və daşlı Kambisena vilayətindən keçir” (Strabo. XI.4.5)³⁶.

Vilayətin ərazisinə şimal-qərbdən Alazan və İori çaylarının orta axarları, cənubda Kür çayına qədər olan torpaqlar, şərqdə isə Alazan, İori və Kür çaylarının qovuşduğu yerə qədər olan torpaqlar daxil idi. Dağlıq Şirak yaylasının bir hissəsi də bura aid idi. Kambisena vilayətinin qərb hüdudları isə Kür çayına qədər gedib çıxırdı. Lakin sərhəd həqiqətənmi Kambisenadan keçirdi? Yaxud, Albaniya tarixinin hansı mərhələsində sərhəd Kambisenadan keçə bilərdi? Albaniya dövlətinin ilkin dövründə sərhədin

³¹Армянская География VII века (приписывавшаяся Моисею Хоренскому), пер. К.П.Патканова, Типография Императорской Академии Наук, В. О., 9 л., № 12, Санкт-Петербург 1877, с. 332.

³² Арчил Балахванцев, «Границы Кавказской Албании (IV в. до н.э.-III в. н.э.)», **Восток (Oriens)**, №5, 2021, с. 38.

³³ Алекпер Алекперов, **Терракоты древнего Азербайджана**, Баку, Элм, 1994, 134 с.

³⁴ Trever, **a.g.ə.**, s. 113; Петр Услар, «Начало христианства в Закавказье и Кавказ», **Сборник сведений о Кавказских горах**, вып. II, Тифлис 1869, с. 15; Серафим Юшков, «К вопросу о границах древней Албании», **Исторические записки**, №I, 1937, с.133; Александр Яновский, «О древней Кавказской Албании», **Журнал министерства народного просвещения (ЖМНП)**, ч.52, 1846, с. 52.

³⁵ Гияседдин Гейбуллаев, **К этногенезу азербайджанцев**, Баку, Элм, 1991, с. 159.

³⁶ Strabon, **a.g.ə.**, s. 476.

Kambisena ilə məhdudlaşdığı inandırıcı deyil. Çünki, mənbələrdə Dəryal keçidinə qədər yaşayan alban tayfalarından danışılır. Məsələn, Böyük Plini yazırdı: “...*Albaniya sərhədlərindən başlayaraq dağların bütün sinəsi boyu vəhşi silv tayfaları, onlardan aşağıda lupenlər, sonra isə, didurlar və sodlar yaşayırdı. Onların arxasında çoxlarının səhvən Kaspi qapıları adlandırdığı Qafqaz qapıları yerləşir*” (Plini. VI.26.30)³⁷.

Antik müəllifin burada sadaladığı silv, lupen, sod tayfaları alban tayfalarının tərkibinə daxil idilər. Bunlardan lupenlərin adı ilə sonrakı dövrlərdə təxminən eyni əraziləri əhatə edən Lpiniya vilayəti mövcud olmuşdur. Lpiniyanın Albaniyaya daxil olan əyalətlərdən biri olması fikri hələ çarlıq Rusiyası dövründən mövcud olmuş, həmçinin toponimin komponentini təşkil edən “İpin-lbin” hissəciyinin Albaniya termini ilə də uyğunlaşmasına diqqət çəkilmişdir³⁸. Sonralar S.Yuşkov da bu etimologiya ilə razılaşır, lakin lokalizə məsələsində Lpiniyanı Albaniyanın şimal-şərqinə də şərqinə aparıb çıxarır³⁹. Maraqlısı budur ki, solsahtil Kaxetiya ərazisində Lopota çayı, onun sahilində isə Lapanebi kəndi indi də qalmaqdadır. Həmçinin, Böyük Qafqazın aşağı ətkələrində, Alazan çayının yuxarı axarlarında Alvani, Şilda, Aranta kəndləri var ki, bunlar da “alv-alb”, “aran” komponentlərini özündə daşıyırlar. Ehtimal ki, ərəb mənbələrində ifadə olunan “Lbin səddi”, “Bab Liban şah” keçidi məhz bu vilayətin ərazisində yerləşirdi⁴⁰. Strabon İberiyadan Albaniyaya olan keçidlər barədə danışarkən qayalar arasındakı cığırdan keçmək, sonra isə Alazan çayının sahilindəki bataqlıqları keçmək lazım olduğunu qeyd etmişdir (Strabo.XI.3.5)⁴¹. Bu təsvir gürcü mənbələrində əks olunan Lpiniya ərazisindən keçən “Ləkit yoluna” da uyğun gəlir⁴². Antik müəlliflərin Sarmat qapıları, Alban qapıları, Qafqaz qapıları kimi qeyd etdiyi Dəryal keçidi isə Lpiniyanın arxasında yerləşirdi. Yenə də yuxarıda Böyük Plinidən gətirdiyimiz iqtibasa qayıdaq: “...*Albaniya sərhədlərindən başla-yaraq dağların bütün sinəsi boyu vəhşi silv tayfaları, onlardan aşağıda lupenlər, sonra isə, didurlar və sodlar yaşayırdı. Onların arxasında çoxlarının səhvən Kaspi qapıları adlandırdığı Qafqaz qapıları yerləşir*” (Plini. VI.26.30)⁴³.

Deməli, bu sərhəd təxminən Dəryal keçidi ətrafından keçmişdir.

Albaniyanın əsas inzibati vahidlərindən olan, Mehranilərin irsi mülkü Girdman əyalətinin (F.Məmmədovaya görə də Uti vilayətinə aid idi) sərhəd ərazidə, Kambisenanın cənubunda yerləşməsi ilə bağlı fikirlər vardır. Qrabar dilində olan mənbələrdə Qardman,

³⁷ Vasiliy Latışev, a.g.ə., s. 182.

³⁸ Иван Шопен, Новые заметки на древние истории Кавказа и его обитателей, Санкт-Петербург, тип. Н. Тиблена и К° (Н.Неклюдова), 1866, с. 373.

³⁹ Yuşkov, a.g.ə., s. 138-139.

⁴⁰ Sevda Süleymanova, “Albaniyanın şimal-qərb sərhəd bölgəsi Lpiniya-Ereti”, AMEA Tarix İnstitutunun Əsərləri, c. XX, 2007, s.56; Şimal-qərbi Azərbaycan tarixi, red. İ.S.Bağirova, Bakı, Şərq-Qərb, 2012, s.16

⁴¹ Strabon, a.g.ə., s. 474.

⁴² Şimal-qərbi Azərbaycan tarixi..., s. 21.

⁴³ Vasiliy Latışev, a.g.ə., s. 182.

gürcü mənbələrində Qardabani kimi qeyd olunmuş bu ərazini S.T.Yeremyan Qazax rayonu ərazisində⁴⁴, Z.M.Bünyadov Gədəbəy ərazisində⁴⁵, F.Məmmədova isə Albaniyanın şimal-qərbində, Kürün sol sahilində, erməni və gürcülərin qonşuluğunda lokalizə edir⁴⁶. Lakin qeyd etmək lazımdır ki, tarixşünaslığımızda Girdmanı Ağsu çayı hövzəsində, Girdmançay ətrafında lokalizə edənlər də vardır (Q.Cəbiyev, İ.Əliyev, F.Osmanov)⁴⁷.

Albaniyanın qərbdəki digər sərhəd nöqtələri barədə də mübahisəli fikirlər var. Ümumiyyətlə tarixşünaslığımızda sovet dövründən bu tərəfə oturaqlaşmış mülahizələrdən biri Albaniyanı sağısahil və solsahil Albaniyası şəklində bölərək öyrənməkdir və bu mülahizəyə istinad etsək, haqqında danışacağımız ərazilər sağısahil Albaniyaya düşür. Antik dövrdə bunlardan mənbələrdə adı keçən və bizə məlum olanlar Sakasena (Şakaşena), Otena (Uti) vilayətləri olmuşdur. Bu vilayətlər Albaniyanın Kür çayıdan cənubda yerləşən sağısahil ərazilərinin bir hissəsini təşkil edirdi. Sakasena vilayəti Kambisenanın cənubunda, müasir Gəncə-Qarabağ ərazisində yerləşirdi. Vilayətin adı əraziyə hələ e.ə. VII əsrdə köç etmiş sak tayfalarının adı ilə birbaşa əlaqəlidir. Bu mənada Sakasena toponimini yerli hesab etmək olar. Bu toponimi ilk dəfə Strabon işlətməmişdir. Sakasena şəklində. Ondan sonrakı müəlliflərdə isə, məsələn, Plinidə Sakasan, Arrianda isə Sakasin şəklində ifadə olunmuşdur (*Plin. VI.29; Arr. Anab. III.8.4, III.11.1*)⁴⁸. Orta əsr mənbələrində isə toponimin qeyd olunma şəklində Şakaşendir (*M.Kal.II.2*)⁴⁹. Q.Qeybullayev belə hesab edir ki, bu toponim saka (şaka) etnonimindən və qədim türk dillərində bir qayda olaraq tayfa adlarına əlavə edilən və mənsubiyyət bildirən çin (şin, sin) sözündən ibarətdir. Deməli, Strabon Sakasin, yaxud Sakasen əyalət adını “Sakasen” kimi yazmış (deməli, “sin” sözünü “sen” kimi yazmış) və sonuna yunan dilində, ümumiyyətlə, Asiya yer adlarına əlavə edilən “a” səsini qoşmuşdur.

Məlumat üçün qeyd edək ki, Albaniyanın bu vilayəti 371-ci ildə Sasanilərlə Roma arasında baş verən Dzirav döyüşünün nəticəsində digər alban vilayətləri olan Uti, Girdman, Koltla bərabər itirildi. Albaniya bu döyüşdə Sasani dövlətinin müttəfiqi olaraq çıxış etdiyindən və döyüşün nəticəsi uğursuz olduğundan bu ərazilər qısa müddətə Albaniyanın idarəçiliyindən çıxdı. Erməni tarixçilərinin iddialarının kökündə məhz bu hadisə durur. Albaniyanın qərb sərhədlərinə daxil olan Sakasena, Uti, Girdman, Kolt vilayətləri 387-ci ilə qədər erməni çarlığının ixtiyarında oldu.

⁴⁴ Сурен Еремян, «Политическая история Албании III-V вв.», **Очерки истории СССР (III–IX вв.)**, Изд-во Академии наук СССР, Москва 1958, с. 319.

⁴⁵ Зия Буниятов, «Albanica, III. О локализации области Гардман», **Изв. АН Аз. ССР, сер. общ. наук**, №4, 1964, с.87-91.

⁴⁶ Fəridə Mamedova, **a.g.ə.**, s. 260.

⁴⁷ Играр Алиев, Фазил Османов, «Бассейн рек Геокчай - Гирдыманчай - Ахсучай в античное время», **Сов. археология**, № 1, 1975; Qafar Cəbiyev, **Girdman tarixi**, Bakı, Turxan, 2020.

⁴⁸ Arrian, **a.g.ə.**, s. 155, 161; Latışev, **a.g.ə.**, s. 182.

⁴⁹ Musa Kalankatuklu, **a.g.ə.**, s. 76-77; **Армянская География VII века...** с. 51.

Antik dövrdə qərbdəki digər böyük vilayət Otena vilayəti idi. Şimaldan Sakasena, cənubdan Araksena ilə sərhəd olan bu ərazinin utilərin adı ilə Otena (orta əsrlərdən başlayaraq Uti, Utik şəklində) adlanması barədə mülahizələr mövcuddur. Strabon Uti vilayətinin ərazisində iki antik alban şəhərinin adlarını çəkmişdir. Qədim müəllif yazırdı : “...deyirlər... aynianlar Utiyada hasarlı şəhər salmışlar, o şəhərin adı Aynianadır, deyirlər burada yunan silahı, mis qablar və qəbirlər göstərirlər; burada Anariaka şəhəri də vardır, o şəhərdə, deyirlər, yatanlara qeybdən xəbər verilən məbəd var” (*Strabo. XI.7.1*)⁵⁰. Strabonun verdiyi məlumatlara görə Ayniana şəhəri hasarlarla möhkəmlən-dirilmişdi və hansısa qablar hazırlayan ustaları ilə məşhur idi. Bundan əlavə, şəhərdə guya hansısa sərdabələr vardır və bunlar əcnəbilərin diqqətini cəlb edirdi⁵¹. K.Treverin fikrinə görə aynianlar Fessaliya tayfalarına aid olmuşlar və Strabona əsaslanmalı olsaq, Uti vilayətində olan Ayniana şəhərində yunan kolonistləri məskunlaşmış olurlar⁵². Z.İ.Yampolski “Qədim Azərbaycan şəhəri Yunanın öyrənilməsinə dair” adlı məqaləsində bu şəhəri IX-XI əsr ərəb coğrafiyaşünaslarının (İbn Xordadbeh, İstəxri, Müqəd-dəsi və b) təsvir etdiyi Yunan şəhəri ilə eyniləşdirərək hesab edir ki, şəhərin qalıqlarını Qarabağ düzündə axtarmaq lazımdır⁵³. Arxeoloqlar XX əsrin ortalarından başlayaraq müxtəlif ərazilərdə bu antik alban şəhərinin izlərini axtarmışlar. Ən son tədqiqatlar isə, Ağcabədi rayonu ərazisində Qalatəpə yaşayış məskəninin bu qədim şəhərin qalıqları ola bilmə ehtimalını göstərir⁵⁴. Anariaka şəhərinin adını isə daha çox eyni adlı tayfa ilə bağlayırlar. Lakin bu adın “Araniak” (Aranın nəslindən olanlar) etnonimindən yarana biləcəyini düşüncələr də var.

Erkən orta əsrlər dövründə isə bu vilayət Uti, Utik şəklində mənbələrdə qeyd olunmuşdur, lakin yəqin ki, vilayətin konturları bir qədər dəyişmişdir. Çünki, bu dövrdə Albaniyanın bu qərb əyalətinin əhəmiyyəti daha da artsa da, hətta paytaxt şəhəri də məhz Uti vilayətinin ərazisində yerləşsə də, Albaniyanın birbaşa sərhədini təşkil etmirdi. Orta əsrlər dövründə Albaniya ərazisində mövcud olan ən əhəmiyyətli və böyük yepiskopluqlardan ikisi Uti ərazisində yerləşirdi.

Orta əsrlərdə qərb sərhədini təşkil edən ərazilərdən sonuncusu Sünik (Sisakan) olmuşdur. Antik müəlliflərin əsərlərində bu vilayət barədə heç bir məlumat yoxdur. Ən erkən məlumata Yevsevi və Prokopididə, Sisakan şəklində rast gəlirik⁵⁵. Daha sonra Zaxari Ritorda yenə də Sisakan şəklində ayrıca ölkə kimi rast gəlinir. Erməni

⁵⁰ Strabon, **a.g.ə.**, s. 481.

⁵¹ Əliyev, Əliyeva, **a.g.ə.**, s.143.

⁵² Trever, **a.g.ə.**, s.143.

⁵³ Зелик Ямпольский, “К изучению древнеазербайджанского города Юнана”, **Музей Истории Аз.ССР**, №67, 1959, с.366-367.

⁵⁴ Тəvəkkül Əliyev, “Qalatəpə yaşayış məskəninə Qafqaz Albaniyasının Enian şəhərinin izləri”, **Azerbaijan Archeology**, №1, 2009, s. 143.

⁵⁵ Прокопий Кесарийский, **История войн римлян с персами, вандалами и готами**, перевод С. Де-стуниса, Санкт-Петербург 1876-1880, с.180.

mənbələrində Sünik şəklində, M.Kalankatlıda isə hər iki formada istifadə olunmuşdur. Siyasi cəhətdən müəyyən müstəqilliyi olan inzibati vahid olmuşdur. F.Məmmədova hesab edir ki, alban tayfalarının ilk birləşdiyi vaxtlarda Sünik ora daxil olmamışdır⁵⁶. Sonrakı dövrlərdə də Albaniyaya aid olsa da, nisbətən müstəqil olmuşdur. Məsələn, I Şapurun Kəbəyi-Zərdüştdəki kitabəsində Albaniya, İberiya, Atropatena, Armeniya ilə yanaşı Sünikin də adı çəkilmişdir. M.Kalankatlıya görə Cavanşirin dövründə Sünik vilayəti ona hədiyyə olaraq verilmiş, Albaniyanın süqutuna qədər onun tərkibində olmuşdur.

Bütün bu sadalananları ümumiləşdirmiş olsaq, Albaniyanın sərhədləri barədə Azərbaycan tarixşünaslığında əsas fikrə görə sərhədlər müasir Azərbaycan Respublikasının ərazilərini bütövlükdə, Gürcüstan və Ermənistan respublikalarının bəzi şərq ərazilərini, Dağıstanın cənubunu əhatə etmişdir.

Etnik mənsubiyyət problemi

“Alban” etnonimi antik müəlliflər tərəfindən həm ümumi mənada – Albaniya ərazisindəki müxtəlif tayfaları ifadə etmək üçün, həm də alban adlı tayfanın özünü ifadə etmək üçün işlədilmişdir. Antik müəlliflərdən Strabonun yazdığına görə onlar “26 dildə (ləhcədə) danışır və bir-biri ilə çətin dil tapırlar” (*Strabo.XI.4.6*)⁵⁷. Buradakı 26 rəqəmi 26 müxtəlif etnosu təmsil edə biləcəyi kimi, 26 müxtəlif ləhcəni də ifadə etmiş ola bilər. Buna görə də, 26 rəqəminə şərti yanaşmalıyıq. Lakin, bu da bir həqiqətdir ki, Albaniya ərazisində etnik cəhətdən rəngarənglik olmuşdur. Burada alban etnosundan əlavə kadusilər, kaspilər, gellər, lupenlər (orta əsr mənbələrində İpinlər), silvlər (çilblər), sovdlar (savdeylər), utilər, qarqarlar, sakasenlər yaşamışlar. Təbii ki, bu etnosların hamısının etnik mənsubiyyəti eyni ola bilməzdi. İndiki Azərbaycan ərazisində də etnik rəngarənglik özünü qoruyub saxlamaqdadır. “Alban” ümumiləşdirilmiş adı altında birləşən bu tayfaların içərisində albanlar daha böyük, yaxud hegemon olduğu üçün bütöv xalq və dövlət onların adı ilə adlanmış ola bilərdi.

Alban tayfalarının etnik mənşəyi məsələsinə gəldikdə isə, antik mənbələrdə bu barədə birbaşa məlumat yoxdur. Antik müəlliflərdə etnik mənsubiyyəti göstərmək ənənəsi demək olar ki, yox idi. Alban ümumiləşmiş adı altında birləşən tayfalardan bəziləri, məsələn utilər, gellər barədə skif xalqına məxsus xalq qeydi məlumdur: “...boğazın (*Xəzər dənizindəki hansısa boğazdan danışılır – E.B.*) sağından əvvəldən sonadək skif xalqına aid olan udlar yaşayırlar” (*Plini. VI.38*)⁵⁸. Ümumiyyətlə, etnik termin olaraq udin terminini məhz Böyük Plini işlətməmişdir. Alban etnosunun özünü ifadə edən etnik göstərici isə antik müəlliflərin əsərlərində yoxdur. Heç orta əsr mənbələrində də etnik mənsubiyyət göstərilir. Buna görə də, albanşünaslıqda bu məsələ ilə bağlı bir neçə konsepsiya yaranmış və hazırda da mövcuddur. Albanların (yaxud alban tayfalarına daxil olan

⁵⁶ Mamedova, a.g.ə., s.263.

⁵⁷ Strabon, a.g.ə., s. 476.

⁵⁸ Vasiliy Latışev, a.g.ə., s.184.

konkret bir etnosu) dil mənsubiyyətini əsas götürərək onları Qafqaz dili, yaxud Qafqaz mənşəli və türkdilli, yaxud türk mənşəli hesab edən nəzəriyyələr formalaşmışdır. Q.A.Melikişvili, K.V.Trever, İ.Q.Əliyev, F.Məmmədova və digərləri albanları Qafqazdilli hesab edirlər⁵⁹. Bu müəlliflərin ümumi fikrinə görə albanlar İber-Qafqaz dil ailəsinə daxil olan dillərdən birində danışmışlar.

Albanların türkmənşəli olması məsələsi son illər milli albanşünaslıqda daha geniş yayılan fikirlərdən biridir. Bütövlükdə Albaniya ərazisində yaşayan tayfalar içərisində türkdilli olmayanlar təbii ki, mövcud idi. Lakin söhbət konkret alban etnosundan gedirsə, onların türkdilli, türk mənşəli olması məsələsi də gözardı edilməməlidir. Çünki, türkdilli tayfa olaraq alban tayfası hal-hazırda da qaxaxlar, qırğızlar, özbəklər, qaraqalpaqlar, türkmənlər arasında mövcuddur. S.İ.Bruk “Dünya əhalisi” adlı əsərində Çin Respublikasının ərazisində yaşayan türkdilli qaxaxlar arasında albanlar adlanan əhali qrupunun da adını qeyd etmişdir ki hazırda onlar qaxax dilində danışır⁶⁰. Kür-Araz ovalığında yaşayan əhali orta əsr mənbələrində ümumi ad altında albanlar şəklində qeyd olunub və ərazidəki makrotoponimlər əsasən türk dillərində öz izahını tapır. Bu alban şəxs adlarına da aiddir ki, bunlar da türk dilində izah oluna bilər.

Albanların etnik və dil mənsubiyyəti barədə bu iki nəzəriyyə hələ də aktuallığını qoruyub saxlayan və daha ciddi araşdırmalar tələb edən məsələlərdəndir.

Alban yazısı problemi

Albanların yazıya malik olmaları barədə III əsr müəlliflərindən başlayaraq orta əsr mənbələri məlumat vermişdir. Bunlardan Portlu İppolit (III əsr) yazırdı ki, “...öz dili olan xalqlar aşağıdakılardır: ...maqlar, kaspilər, albanlar ...ermənilər, iberlər” (*İpp.Chron.25*)⁶¹. K.Əliyevin fikrinə görə Portlu İppolit özündən əvvəlki müəlliflərə istinad etdiyini nəzərə alaraq söyləmək olar ki, artıq I-II əsrlərdə albanların öz yazıları formalaşmışdır⁶². Lakin, Mingəçevir ərazisində arxeoloji qazıntılar zamanı alban əlifbası ilə yazılmış mətn tapılana qədər uzun illər bu əlifba müəmma olaraq qaldı. Antik albanların bu əlifbadan, yoxsa, bu əlifbanın ilkin variantından istifadə etmələri məlum olmasa da, hələlik antik dövrə aid alban dilində mətn tapılmamışdır. Tapılan alban epigrafiq nümunələri Albaniyanın xristianlıq dövrünü əhatə edir. Albaniyanın antik dövrə aid epigrafiq nümunələr isə yunan və latın dillərində yazılmışdır. Bunu dövrün bir sıra dövlətlərində yayılan ellinizmin təsiri ilə də bağlamaq olar. Həmçinin, qeyd etmək lazımdır ki, albanlar uzun

⁵⁹ Георгий Меликишвили, **К истории древней Грузии**, Тбилиси, изд-во АН Груз.ССР, 1959, с. 124; Trever, **а.г.э.**, с. 306-315; Иггар Алиев, **История Мидии**, Баку, изд. АН Азерб. ССР, 1960, с. 67.

⁶⁰ Elxan Nuriyev, **Azərbaycan SSR-in Şəki-Zaqatala zonasının toponimiyası**, Bakı, Elm, 1985, s. 51.

⁶¹ Василий Латышев, **Известия древних писателей греческих и латинских о Скифии и Кавказе**: в 2-х, т. I, Греческие писатели, вып. I. Санкт-Петербург, тип. Императорской Академии Наук, 1893, с. 649.

⁶² Камал Алиев, «Эпиграфика Кавказской Албании: Парадоксы и действительность», **Азербайджан и азербайджанцы**, 2002, с. 21.

müddət Arşaki sülalələrindən olan hökmdarlar tərəfindən idarə olunduğu üçün bu periodda hansı yazıdan istifadə olunduğu da mübahisəlidir. İndi tədqiqatçıların əsas tədqiqat obyektini olan Sinay palimpsestlərinin də tərtib olunduğu 52 işarədən ibarət olan əlifba albanların gündəlik istifadə etdiyi yazı forması olmuş, yoxsa kilsə dili olmuşdur? Bu sualı yaradan səbəblərdən ən əsası indiyə qədər aşkar olunan və oxunan yazıların ancaq dini məzmunlu olmasıdır. Bizə məlum olan xristian dövrünə aid alban əlifbası əlifbanın Mesrop Maştos tərəfindən yenilənmiş variantıdır. M.Kalankatliya görə M.Maştos bu əlifbanı tərtib etməmiş, mövcud əlifbanı yeniləmişdir⁶³. Nəzərə almaq lazımdır ki, Mesropun Albaniyaya gəlməsinin səbəbi alban katolikosu Qriqorisin ölümündən sonra bölgənin bütöpərəstliyə qayıtması və buna görə də Mesropun öz şagirdləri ilə başladığı missionerlik fəaliyyəti idi⁶⁴. Onun əlifba yaratmaq kimi bir niyyəti olmamış, ola bilsin ki, ibadət dilinin asanlaşdırılması ya mövcud əlifbanı uyğunlaşdırmış, yaxud da xristian icmasının dilinə uyğun bir əlifba formalaşdırmışdır.

İndiyə qədər üzərində alban əlifbası ilə yazılmış mətn olan bir neçə epigrafik nümunə tapılmışdır. Bunlar üzərində müxtəlif həcmdə işarələr olan şamdanlar, saxsı parçaları və bunların içərisində ən əhəmiyyətli olan iri daş lövhədir. 1948-ci ildən indiyə qədər aşkar olunan epigrafik nümunələrin sayı səkkizdir. Əsasən saxsı məmulatları üzərində olan yazılar aşkarlandığı vaxtdan albanlara aid abidələr olaraq qəbul olundu⁶⁵. Bunların içərisində bişmiş gildən hazırlanmış, piramida formalı şamdan diqqət cəlb edir. Şamdanın üzərində əvvəllər 52-53 işarə olmuş, onlardan 49-u yaxşı qalmışdır. Yazı soldan sağa doğru yazılmışdır. Bundan əlavə 6 xırda ölçülü yazı nümunələri tapılmışdır ki, üzərində müxtəlif sayda alban yazı işarələri cızılmışdır. Lakin bu epigrafik nümunələr içərisində ən əhəmiyyətli tapıntı 1948-ci ildə S.M.Qaziyev tərəfindən Mingəçevir ərazisində, V-VII əsrlərə aid olan xristian abidəsi içərisində aşkarlandı. Buna qədər alban əlifbası haqqında məlumatlar var idi, hətta 1937-ci ildə İ.V.Abuladze Üçkilsə əlyazmaları içərisində XV əsrə aid bir dərsliyin içərisində alban əlifbası da tapmışdı⁶⁶. Lakin, alban əlifbası ilə yazılmış mətn tapılmadığı üçün bu əlifbanın mövcudluğunu şübhə altına alanlar da var idi. Nəhayət, Mingəçevir ərazisindəki qazıntılar zamanı üzərində 62 alban işarəsi olan yazılı lövhə V-VII əsrlərin Sudağılan adlanan şəhərgahdakı məbədin otaqlarından birində aşkar olundu. Bu, ən uzun və rəbitəli yazılardan biridir, o, kapitelin karnizi üzrə uzanaraq, onu dörd tərəfdən əhatə edir. Bu tapıntı ilə alban əlifbasının mövcudluğuna heç bir şübhə yeri qalmadı. İlk dəfə abidəni oxumağa cəhd A.Q.Abramyan tərəfindən edildi⁶⁷. O, abidəni udin dili əsasında oxumağa cəhd etsə də uğursuz alındı.

⁶³ Тофик Мамедов, «О письменности Кавказской Албании», Доклады АН Азерб. ССР, №7, том. XXIII, 1967, s. 102; Musa Kalankatuklu, a.g.ə., s. 37.

⁶⁴ Musa Kalankatuklu, a.g.ə., s. 35.

⁶⁵ Акакий Шанидзе, «Язык и письмо Кавказских албанцев», XXV Международный конгресс востоковедов, доклады делегации СССР, Москва, Восточная литература, 1960, s.17.

⁶⁶ Rəhim Vahidov, Mingəçevir III-VIII əsrlərdə, Bakı, Azərb. SSR EA-nın nəşri, 1961, s.137.

⁶⁷ Kamal Aliyev, a.g.ə., s. 23.

Sonrakı tədqiqatçıların söyləri də ondan fərqlənmədi, çünki hamısı etimoloji metoddan istifadə edirdilər. Lakin buna baxmayaraq, son illərdə udin dili əsasında alban dilinin oxunması barədə cəhdlər daha da artmış, Avropada bir çox dilçi alim (V.Şults⁶⁸, J.Gippert⁶⁹) bu barədə tədqiqatlar aparmışlar. Onların əsas tədqiqat obyektı Z.Aleksidzenin Sinayda aşkar etdiyi palimpsestlərdir.⁷⁰

Həmçinin, son illərin tədqiqatlarında isə bu yazıların türk runi yazıları əsasında oxunmasına cəhdlər edilmişdir. Maraqlıdır ki, dünyaca məşhur norveçli səyyah və alim Tur Heyerdal Mingəçevirdən tapılan şamdanların digər türk bölgələrində, o cümlədən Orta Asiyada rastlanan şamdanların analoqu hesab etməklə yanaşı, həmin şamdanların üzərindəki yazıların türk-run yazıları olduğunu söyləmiş və Mingəçevir şamdanlarından başqa birinin üzərindəki yazının seçilməsi mümkün olan kəlmələrini belə oxumuşdur: sayqe (sayqı, hörmət), aminu (amin), bengü (əbədi), klazun (qılan) ⁷¹.

Lakin qeyd etmək lazımdır ki, hazırda Azərbaycanda bu əlifba ilə ciddi məşğul olan tədqiqatçı yoxdur və alban dili üzərində araşdırmaları əsasən əcnəbilər aparır. Albaniya tarixi ilə daha çox biz məşğul olmalı olduğumuz halda, daha çox bizim tariximizin bir parçası olduğu halda, bu sahə ilə məşğul olan ciddi tədqiqatçılar nəslə yetişməmişdir. Bu məsələ həm də buna görə albanşünaslığın başlıca problemlərindən biri hesab oluna bilər.

Nəticə

Albaniya tarixinin göstərilən elmi-nəzəri problemləri bu ölkənin və bu ərazidə yaşamış etnosların tarixinin hələ də araşdırmaya açıq olan sahələrinin mövcud olduğunu göstərir. Albaniyanın istər siyasi tarixi, istər sərəhd problemi, istərsə də etnik və mədəni məsələləri ilə bağlı hələ də tədqiqat zərurəti olan elmi problemlər vardır. Azərbaycan ərazilərinin uzun müddət erməni işğalı altında qalması hadisəsi ən böyük zərbələrdən birini də albanşünaslığa vurmuşdur. Bu işğal səbəbi ilə Albaniyanın qərb ərazilərinin tarixi ilə bağlı bəzi arxeoloji nümunələri bəlkə də bir daha gün üzünə çıxara bilməyəcəyik, onlar dünyaya erməni xalqına aid olan artefaktlar olaraq sırandı. Amma

⁶⁸ Wolfgang Schulze, Jost Gippert, Zaza Aleksidze, Jean-Pierre Mahe (eds), **The Caucasian Albanian Palimpsests of Mount Sinai**, I vol, published by Turnhout, Brepols 2008; Wolfgang Schulze, "Caucasian Albanian and the Question of Language and Ethnicity", *Sprachen, Völker und Phantome; Sprach- und kulturwissenschaftliche Studien zur Etnizität*, De Gruyter 2018, s.275-312; Wolfgang Schulze, "From Caucasian Albanian to Udi", *Iran and Caucasus*, 2015, s.149-177.

⁶⁹ Jost Gippert, "The scripts of the Caucasian Albanians in the light of the Sinai palimpsest", *Die Entstehung der kaukasischen Alphabete als kulturhistorisches Phänomen / The Creation of the Caucasian Alphabets as Phenomenon of Cultural History. Referate des Internationalen Symposiums (Wien, 1.-4. Dezember 2005)*, ed. by **Werner Seibt and Johannes Preiser-Kapeller**, Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, Vienna 2011, s. 39-50; Jost Gippert, Wolfgang Schulze, "Some remarks on the Caucasian Albanian palimpsests", *Iran and the Caucasus*, 2007, s. 201-212.

⁷⁰ Zaza Aleksidze, **Qafqaz albanları dilləndilər**, Tbilisi, Artanuci, 2003.

⁷¹ Bəxtiyar Tuncay, **Azərbaycan türklərinin islamaqədərki dili və ədəbiyyatı**, Bakı, Elm və Təhsil, 2015, 270.

ümid edək ki, böyük zəfər və Qarabağın azadlığa qovuşması albanşünaslıq sahəsində də yeniliklərə, Albaniya tarixinin sadalanan elmi problemlərinin həllinə kömək edə biləcək tapıntılarına səbəb olacaq. Albaniyanın həqiqi tarixi bu problemlər göz önündə tutularaq yenidən yazılacaq.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI – REFERENCES

1. Zaza Aleksidze, **Qafqaz albanları dilləndilər**, Tbilisi, Artanuci, 2003.
2. Arrian, **Alexander the Great**, transl. Chinnock E.J., vol.I. London, Hodder and Stoughton, 1929.
3. **Azərbaycan tarixi üzrə qaynaqlar**, Bakı, Çıraq, 2007.
4. Qafar Cəbiyev, **Girdman tarixi**, Bakı, Turxan, 2010.
5. Kamal Əliyev, Fəridə Əliyeva, **Azərbaycan antik dövrə**, Bakı, Azərbaycan dövlət nəşri, 1997, 120 s.
6. Təvəkkül Əliyev, “Qalatəpə yaşayış məskənində Qafqaz Albaniyasının Enian şəhərinin izləri”, **Azerbaijan Archeology**, №1, 2009, s. 132-138.
7. Gippert Jost, Schulze Wolfgang, “Some remarks on the Caucasian Albanian palimpsests”, **Iran and the Caucasus**, 2007, s. 201-212.
8. Gippert Jost, “The scripts of the Caucasian Albanians in the light of the Sinai palimpsest”, **Die Entstehung der kaukasischen Alphabete als kulturhistorisches Phänomen / The Creation of the Caucasian Alphabets as Phenomenon of Cultural History. Referate des Internationalen Symposiums (Wien, 1.-4. Dezember 2005)**, ed. by Werner Seibt and Johannes Preiser-Kapeller, Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, Vienna 2011, s. 39-50.
9. Qəzənfər Kazımov, **Azərbaycan dilinin tarixi (Ən qədim dövrlərdən XIII əsrə qədər)**, Bakı, Təhsil, 2003.
10. Musa Kalankatuklu, **Albaniya tarixi**, tərc. Z.Bünyadov, Bakı, Elm, 1993, s. 16-220.
11. Mxitar Qoş. **Alban səlnaməsi**, tərc. Z.Bünyadov, Bakı, Elm, 1993, s. 257-272.
12. Tofiq Məmmədov, **Qafqaz Albaniyası ilk orta əsrlərdə**, Bakı, Təhsil, 2006.
13. Elxan Nuriyev, **Azərbaycan SSR-in Şəki-Zaqatala zonasının toponomiyası**, Bakı, Elm, 1985.
14. Ptolemy Claudius, **The Geography**, translated by Stevenson E.L., New-York, Public Library, 1991.
15. Robson Edgard İliff, **Arrianus Flavius**, volume I (I-IV books), London, W.Heinemann, 1929.
16. Bəxtiyar Tuncay, **Azərbaycan türklərinin islamaqədərki dili və ədəbiyyatı**, Bakı, Elm və Təhsil, 2015.

17. Schulze Wolfgang, Gippert Jost, Aleksidze Zaza, Pyer Jan-Mahe (eds), **The Caucasian Albanian Palimpsests of Mount Sinai**, I vol, Brepols, published by Turnhout, 2008.
18. Schulze Wolfgang, “Caucasian Albanian and the Question of Language and Ethnicity”, *Sprachen, Völker und Phantome; Sprach- und kulturwissenschaftliche Studien zur Etnizität*, De Gruyter 2018, s. 275-312.
19. Schulze Wolfgang, “From Caucasian Albanian to Udi”, **Iran and Caucasus**, 2015, s.149-177.
20. Sevda Süleymanova, “Albaniyanın şimal-qərb sərhəd bölgəsi Lpiniya-Ereti, **AMEA-nın Tarix İnstitutunun əsərləri**, c.XX, 2007, s.56-73
21. **Şimal-qərbi Azərbaycan tarixi**, red. İ.S.Bağirova, Bakı, Şərqi-Qərb, 2012.
22. Rəhim Vahidov, **Mingəçevir III-VIII əsrlərdə**, Bakı, Azərbaycan SSR EA-nın nəşri, 1961.
23. Алекпер Алекперов, **Терракоты древнего Азербайджана**, Баку, Элм, 1994.
24. Играр Алиев, **История Мидии**, Баку, изд. АН Азерб. ССР, 1960.
25. Играр Алиев, Фазил Османов, «Бассейн рек Геокчай-Гирдыманчай-Ахсучай в античное время», **Сов. археология**, № 11975, с. 265-267.
26. Камал Алиев, «Эпиграфика Кавказской Албании: Парадоксы и действительность» **Азербайджан и азербайджанцы**, № 9-10, 2002, с.21-29.
27. **Армянская География VII века** (приписывавшаяся Моисею Хоренскому), пер. К.П.Патканова, Санкт-Петербург, Типография Императорской Академии Наук, В. О., 9 л., № 12, 1877.
28. Арчил Балахванцев, «Границы Кавказской Албании (IV в. до н.э.-III в. н.э.)», **Восток (Oriens)**, №5, 2021, с. 31-42.
29. Зия Буниятов, «Albanica, III. О локализации области Гардман», **Изв. АН Аз. ССР, сер. общ. наук**, №4, 1964, s.87-91.
30. Гияседдин Гейбуллаев, **К этногенезу азербайджанцев**, Баку, Элм, 1991.
31. Сурен Еремян, «Политическая история Албании III-V вв.», **Очерки истории СССР (III–IX вв.)**, Москва, изд-во Академии наук СССР, 1958.
32. **Историческая география Азербайджана**, Баку, Элм, 1987.
33. **Картлис Цховреба (История Грузии)**, главный редактор академик Роин Метрели, Тбилиси, Артануджи, 2008, 456 с.
34. Кесарийский Прокопий, **История войн римлян с персами, вандалами и готами**, Перевод С. Дестуниса, Санкт-Петербург 1876-1880.
35. Василий Латышев, **Известия древних писателей греческих и латинских о Скифии и Кавказе**, в 2-х т., Т.І, Греческие писатели, вып. I. Санкт-Петербург, тип. Императорской Академии Наук, 1893.

36. Василий Латышев, **Известия древних писателей греческих и латинских о Скифии и Кавказе**, Т. II, латинские писатели, вып. I. Санкт-Петербург, тип. Императорской Академии Наук, 1904.
37. Тофик Мамедов, «О письменности Кавказской Албании», **Доклады АН Азерб.ССР**, №7, том. XXIII, 1967, с. 105-108.
38. Фарида Мамедова, **Кавказская Албания и албаны**, Баку, ЦИКА, 2005.
39. Георгий Меликишвили, **К истории древней Грузии**, Тбилиси, изд-во АН Груз. ССР, 1959.
40. Страбон, **География в 17 книгах**, пер. А.Стратановского, Москва, Наука 1964.
41. Али Сохбат Сумбатзаде, **Азербайджанцы – этногенез и формирование народа**, Баку, Элм, 1990.
42. Камилла Тревер, **Очерки по истории и культуре Кавказской Албании (IV в. до н.э. - VII в. н.э.)**, Москва-Ленинград, Изд-во АН СССР, 1959.
43. Услар Петр, «Начало христианства в Закавказье и Кавказ», **Сборник сведений о Кавказских горах**, вып. II, Тифлис 1869, с. 1-24.
44. Джаббар Халилов, «О некоторых божествах древнелезгинского пантеона», **Тезисы первой научной конференции «История лезгин»**, Баку 1993, с. 25-26.
45. Акакий Шанидзе, «Язык и письмо Кавказских албанцев, XXV Международный конгресс востоковедов», **Доклады делегации СССР**. Москва, Восточная литература, 1960.
46. Иван Шопен, **Новые заметки на древние истории Кавказа и его обитателей**, Санкт-Петербург, тип. Н.Тиблена и К° (Н.Неклюдова), 1866.
47. Серафим Юшков, «К вопросу о границах древней Албании», **Исторические записки**, т. I, изд. Института истории АН СССР, 1937, с. 129-148.
48. Ямпольский Зелик, «К изучению древнеазербайджанского города Юнана», **Музей Истории Аз.ССР**, №67, 1959, с.366-369.
49. Яновский Александр, «О древней Кавказской Албании», **Журнал министерства народного просвещения (ЖМНП)**, ч.52, 1846, с. 97-136; 161-203.

MÜƏLLİF HAQQINDA MƏLUMAT – INFORMATION ABOUT THE AUTHOR

Bəkırova Ellada Abubəkır qızı – tarix üzrə fəlsəfə doktoru, elmi katib, AMEA
A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutu,
Azərbaycan, Bakı.

Bekirova Ellada Abubakir – doctor of
Philosophy in history, scientific
secretary, A.A.Bakikhanov Institute of
History, ANAS, Azerbaijan, Baku.